

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BOZULMASINDA AMERİKALI MİSYONERLERİN ROLLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

(*A Study About the Roles of American Missionaries on Deteriorating Relation Between Turks and Armenians*)

Dr. Gürsoy ŞAHİN*

ÖZET

Osmanlı Devleti'ne XVI. yüzyıldan itibaren başta İngiltere, Fransa, İsveç daha sonraları ise Almanya gibi pek çok farklı Avrupa ülkesinden birçok misyonerin geldiği bilinen bir gerçektir. Çalışmalarını rutin bir şekilde devam ettiren bu misyonerler, XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin zayıflama sürecine girmesi ile birlikte faaliyetlerini iyice artırmışlardır. Propaganda ve kışkırtmalarını Osmanlı ülkesindeki özellikle Ermeniler üzerinde yoğunlaştıran misyonerlerin de etkisi ile yüzyıllarca dostane bir şekilde devam eden Türk-Ermeni ilişkileri zamanla boyut değiştirmiş ve çatışmaya dönüşmüştür. Araştırmada bu çerçeveden olmak üzere ABD'li misyonerlerin Anadolu'daki faaliyetleri yanında Türkler ve misyonerler arasındaki ilişkilere de değinilecektir.

Anahtar kelimeler: Türk, Ermeni, Misyoner, Amerika.

ABSTRACT

It is known that many missionaries, firstly come from England, France, Sweden, then they came from different European countries such as Germany, from the beginning of 16th century. These missionaries who work, monotonly, increased their activities with decreases of Ottoman power. Because of the provocations and propaganda on Armenians in Otoman Empire, the relations between Turk-Armenian turned into conflict. In this research, the relations between Turks and Armenian are going to be focusud or analysed, as well as missionaries, who are from USA, activities in Anatolia.

Key words: Turks, Armenians, Missionary, American.

* Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Afyonkarahisar, Türkiye, (el-mek: gsahin@aku.edu.tr).

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin topraklarında özellikle gerileme döneminde egemenlik kurmak isteyen, bu amaçla devletin çöküşünü hızlandırmak ve kendi çıkarlarını gerçekleştirmek isteyen devletlerin mevcudiyeti ve bu devletlerin Osmanlı'nın hakimiyetinde yaşayan Gayrimüslim unsurlarla ilgili politikalar geliştirdikleri bugün bilinen bir gerçektir. Bu anlamda bahse konu dönemde, asıl hedefleri Hristiyanlığı dünyaya yaymak olan misyonerlerin¹, Osmanlı Devleti tarafından “*millet-i sadıka*” veya “*tebaa-ı sadıka*” olarak nitelendirilen Ermeni cemaati üzerinde de bu anlamda politikalar geliştirdiği ve çalışmalar yaptığı görülmektedir.

Avrupalı devletlerin Ermenileri, özellikle XIX. yüzyılın başından itibaren kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaları sonucunda, ikili münasebetlerinin tarihi oldukça eskiye giden Türk ve Ermeni toplumlarının ilişkileri olumlu yönünü kaybetmiş ve zamanla yeni bir boyut kazanarak çatışmaya dönüşmüştür. Eskiden beri gayet dostane bir şekilde yaşayan ve kültürel ilişkileri son derece derin olan bu iki toplumun, bugün içine düştükleri durum gerçekten dış odakların bu konuda ne kadar “başarılı” bir politika izlediklerini bizlere göstermektedir. Genel olarak gayet olumlu seyreden ilişkilerin bozulmasında İngiliz, Fransız, Alman misyonerlerin yanında özellikle XIX. yüzyılda ABD'li misyonerlerin de önemli etkileri vardır. Zaten misyonerlik faaliyetlerinin konumuzu ilgilendiren boyutu da ABD'li misyonerlerin Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasındaki etkileri olacaktır.

I) OSMANLI TOPRAKLARINDA AMERİKAN MİSYONERLERİ

Osmanlı ülkesine XVI. yüzyıldan itibaren başta İngiltere, Fransa, İsveç daha sonraları ise Almanya gibi ülkelerden birçok misyonerin geldiği bilinen bir gerçektir². Zaten misyonerlikle ilgili eserlerde Anadolu, “*Bible Land*” olarak adlandırılmakta olup bu kelime “*İncil Ülkesi-Kutsal Kitap*

¹ Latince “göndermek” anlamına gelen “mittere” kökünden türeyen misyoner, Hristiyan inancını vaaz etmek ve ayinleri yönetmek yetkisi ile donatılmış din adamı anlamına gelmektedir. Bkz. “Misyoner” md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, Meydan yayınevi, İstanbul 1990, s. 842-843.

² Bkz. Seçil AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 3, Ankara 1992, s. 1-16; Seçil AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Raporlarında Türk İmaji”, *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmaji Sempozyumu*, (28.X-1.XI.1985), Eskişehir 1987, s. 336; Necmettin TOZLU, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Eğitim”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 921 vd; Uygur KOCABAŞOĞLU, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba yayınları, İstanbul 1989, s. 16.

Ülkesi” anlamına gelmektedir³. Yani Hristiyanlar tarafından İncil ülkesi olarak görülen Anadolu, misyonerlerin eskiden beri faaliyet gösterdiği yerlerden birisi olmuş, bu faaliyetler Osmanlı Devleti’nin zayıflaması ile beraber iyice artmaya başlamıştır. Araştırma konusunu oluşturan ABD’nin, Osmanlı Devleti’ndeki misyonerlik faaliyetlerinin başlaması da XIX. yüzyılın başlarına denk gelir⁴. Amerikalı misyonerlerin Anadolu’ya gelmesi diğer misyonerlere göre oldukça geç bir tarihte olmasına rağmen faaliyetlerindeki çeşitlilik, yoğunluk ve saha olarak en başarılı olanlar ABD’li misyonerler olmuştur⁵.

Amerika, bu tarihi süreç içerisinde Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini artırmak için çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bu çerçeveden olmak üzere Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerini yürütebilmek için ABD’nin Massachusetts Eyaletinde Boston kentinde toplanan üç kilisenin temsilcileri, 1810 yılında “*American Board of Commisioners for Foreign Missions*”u (ABCFM) (Amerikan Yurtdışı Misyonerler Komiserliği Masası) kurmuşlardır. Bu kuruluş, 1818 yılında yaptığı yıllık toplantısında Osmanlı İmparatorluğu’na bir misyoner heyeti göndermeyi kararlaştırmıştır. Böylece 1819 tarihinde Kudüs’e gitmek için Amerika’dan ayrılan misyonerler Pliny Fisk ve Levi Parsons ilk olarak Ocak 1820 tarihinde İzmir’e gelerek burada neler yapabileceklerini kararlaştırmışlardır. Bu çalışmalar çerçevesinde Osmanlı-ABD arasındaki resmi görüşmeler ancak

³ Erol GÜNGÖR, *Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken yayını, İstanbul 1999, s. 15; bkz. Adnan ŞİŞMAN, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak’ta Montanizm’e Dair Çalışmalar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. III, S. 2, (Aralık 2001), Afyon 2001, s. 1-6; aynı konuda bkz. Ayten SEZER, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı*, C. II, (edt. Güler Eren), Yeni Türkiye yayını, Ankara 1999, s. 181-191; Ömer TURAN, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı*, C. II, (edt. Güler Eren), Yeni Türkiye yayını, Ankara 1999, s. 204-214; Erdal AÇIKSES, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 935 vd.

⁴ 1774 senesinde ABD’den Osmanlı Devleti’ne temsilciler gönderilmesi planlanmıştır. Fakat ilişkilerin başlaması ABD’nin bağımsızlığının ilk yıllarında yani ancak 1784’den itibaren gerçekleşmiştir. Geniş bilgi için bkz. Erdal AÇIKSES, “Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi”, *Türkler*, C. XIII, (edt. H. Celal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2002, s. 542.

⁵ E. AÇIKSES, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri”, s. 937.

1820 tarihinde başlayabilmiştir⁶. Bu tarih Amerika'daki misyonerlik hareketlerinin gelişmesi ile de ilgilidir⁷.

Bu tarihten sonra misyonerler on yıl boyunca İzmir, Beyrut ve Kudüs'te faaliyet göstermişlerdir. Bu arada şunu da ifade etmek gerekir ki misyonerler herhangi bir bölgeye gittiklerinde hemen asıl gayelerini açığa vurmaz, ikinci plandaki görevlerini yapar, ancak uygun ortamı bulunca dini ve kışkırtmacı fikirlerini yaymaya çalışırlardı⁸. Bu çerçeveden olmak üzere misyonerlerin Türkiye'de açtıkları ilk okul American Board misyoneri Miss Mary Reynold tarafından 1826 yılında İzmir'de açılmıştır⁹. Esasen bu sıralarda Osmanlı-ABD arasındaki ikili ilişkiler çok sınırlı olduğundan, bu misyonerlerin beklentileri belirsizdi. Amaç İslam çoğunluğu olduğu bilinen ülkenin Müslüman ve Yahudilerini Protestanlaştırmak idi. Ancak Müslümanların din değiştirmesi ölüm cezasını gündeme getirdiği için bu durum pek de mümkün görünmemektedir¹⁰. Hatta 1834 yılında bu durumu eleştiren İngiliz elçisi Lord Stratford ile sohbet eden Rifat Paşa, dini meselelerde Avrupa'nın nasihatini dinleyemeyeceklerini, bu kanunları padişahın dahi değiştiremeyeceğini ifade etmektedir¹¹.

Bu sebeplerden Osmanlı ülkesindeki Müslümanları Hristiyanlaştırmaları mümkün olmadığından, ilk gelen misyonerler mesailerinin çoğunu Gregoryen mezhebindeki Ermeniler üzerine yoğunlaştırmışlardır¹². Bu dönemde Ermeniler henüz Batı tahriki ile gelişen milliyetçilik akımlarının etkisinde değildir.

Genel olarak Osmanlı-ABD ilişkilerine bakıldığında XIX. yüzyıl başlarında ABD'nin ikili ilişkileri geliştirme yönündeki bütün girişimlerine rağmen Osmanlı Devleti, bu isteklere cevap vermemiştir. Gelişmenin ve ilerlemenin ticaret yoluyla sağlanabileceğini anlayan Amerika, Baltık,

⁶ Hasan Tahsin FENDOĞLU, *Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002, s. 192-193; S. AKGÜN, "Anadolu'ya Bakış", s. 2; N. TOZLU, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Eğitim", s. 923; yine bkz. Seçil AKGÜN, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi", *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986)*, C. V, Türk Tarih Kurumu (TTK) yayını, Ankara 1994, s. 2121 vd.

⁷ S. AKGÜN, "Anadolu'ya Bakış", s. 2.

⁸ E. AÇIKSES, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri", s. 936; Erdal AÇIKSES, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, TTK yayını, Ankara 2003, s. 4.

⁹ E. GÜNGÖR, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, s. 24-25.

¹⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar OCAK, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt yayını, 2. baskı, İstanbul 1999, s. 61-62, 67-69; yine S. AKGÜN, "Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi", s. 2122.

¹¹ Stanley Lane POOLE, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, (çev. Can Yücel), Tarih Vakfı Yurt yayını; İstanbul 1999, s. 9.

¹² S. AKGÜN, "Türk İmajı", s. 336-337; keza E. GÜNGÖR, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, s. 11; yine bkz. A. ŞİŞMAN, "Misyonerlik Faaliyetleri", s. 2.

Levant (Doğu Akdeniz ticareti), Uzak Doğu olmak üzere üç ticaret güzergahı belirlemiştir. Böylece ilk Osmanlı-Amerika ilişkileri ticaret yoluyla başlamıştır. Amerika kısa bir süre sonra, Doğu Akdeniz’de ticaret yapan yurttaşlarını korumak için Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika topraklarının yöneticileri ile yakın ilişkiler içine girmiştir. Bu tüccarlar daha sonra kendileri için büyük bir hammadde ve pazar olan Anadolu’ya yönelmişlerdir¹³.

Osmanlı Devleti ile ilişkiyi canlandırma konusunda ABD’nin oldukça fazla gayret göstermesine karşılık Osmanlı’nın pek çaba harcamadığı anlaşılmaktadır. Ancak özellikle bu dönemde çıkan Yunan ayaklanması ve 27 Ekim 1827’de Navarin’de donanmanın tahrip edilmesi Osmanlı Devleti’ni Amerika’ya yaklaştırmıştır¹⁴. Osmanlı, bir yandan Avrupa dışında bir müttefik ararken bir yandan da kaybettiği donanmasını yeniden hızlı bir şekilde, bir dış yardımla kurmayı planlamakta, aynı zamanda bu dönemde silah imalatı olmadığından silah eksikliğini gidermeyi de düşünmektedir¹⁵. Sonuç olarak, kırk beş yıldır kendisiyle bağlantı kurmaya çalışan Amerika’nın çabalarına nihayet 7 Mayıs 1830 tarihinde cevap vererek iki devlet arasında “*seyr-i sefain*” ve “*icrâ-yı ticarete dair*” bir anlaşma imzalanmış ve ABD’ye “*en ziyade müsaadeye mazhar millet*” statüsü verilmiştir¹⁶.

Osmanlı ile ABD’nin 1830 yılında imzaladıkları bu ticaret anlaşması sayesinde iki ülkenin resmi ilişkileri düzenlenmiş, bu durum, İmparatorluktaki misyonerlik faaliyetlerini de aynı ölçüde hızlandırmıştır. Bundan sonra Osmanlı topraklarındaki Amerikalı misyonerlerin sayısı sürekli artış göstermiştir. Zaten Osmanlı’nın genel durumu da misyonerlerin faaliyetlerine son derece uygun bir ortam hazırlamıştır¹⁷.

Bu çerçeveden olmak üzere ilk önce misyoner William Goodell, Türkiye’deki Ermeniler arasında faaliyetlerde bulunmak üzere 9 Haziran

¹³ E. AÇIKSES, “Türk-Amerikan Münasebetleri”, s. 542.

¹⁴ Akdes Nimet KURAT, *Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Doğan Limited Şirketi Matbaası, Ankara 1959, s. 15.

¹⁵ H. T. FENDOĞLU, *Osmanlı-Amerika İlişkileri*, s. 192.

¹⁶ Türk tarafı bu anlaşmayı 5 Ekim 1831 tarihinde kabul etmiştir. Osmanlı Devleti bu anlaşmaya siyasi bir karakter vermek istemiş, anlaşmanın savunma ve saldırı konusunda olmasını önermiş, ancak ABD bunu kabul etmemiştir. Geniş Bilgi için bkz. Fahir ARMAOĞLU, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. baskı, Ankara 1994, s. 69-73; ayrıca bkz. Fahir ARMAOĞLU, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, TTK yayını, Ankara 1991, s. IX-1; ayrıca bkz. H. T. FENDOĞLU, *Osmanlı-Amerika İlişkileri*, s. 193; E. AÇIKSES, “Türk-Amerikan Münasebetleri”, s. 543; yine E. AÇIKSES, *Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 31.

¹⁷ S. AKGÜN, “Türk İmajı”, s. 336-337; S. AKGÜN, “Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi”, s. 2123-2125.

1831 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Misyonerlerin özellikle Ermeniler üzerinde yoğunlaşmasında, bu dönemde Yunanistan'da bağımsız bir Yunan devleti kurulması, Anadolu'daki Rumların merkezi otoritesinin güçlü olması ve genellikle belirli bölgelerde toplu olarak yaşamaları etken olmuştur. Ancak yine de Osmanlı ülkesindeki Rumlar üzerindeki çalışmalar da tamamen ihmal edilmemiştir¹⁸.

Misyonerliğin özü din olup başlıca araçları ise okul, matbaa, kitap, hastane ve modern kurumlar¹⁹ olup bu bağlamda Anadolu'ya gelişlerinden itibaren misyonerlerin ilk yaptıkları iş, basın yayın faaliyetlerine ağırlık vermek, bazı kitap ve broşürler basarak dağıtımına başlamak olmuştur²⁰. 1833 tarihinde küçük bir grup Ermeni de misyonerlerin yanında yer almıştır. Bu şekilde basın yayın çalışmaları için ihtiyaç duyulan ve 1822 yılında Malta'da kurulan ve halen orada faaliyet gösteren misyonerlere ait matbaa 1836 tarihinde İzmir'e nakledilmiştir²¹. Misyonerlerin basın yayın faaliyetlerine ne kadar önem verdiğinin bir göstergesi olarak Malta'daki matbaanın kuruluşunu izleyen dört yıl boyunca aralarında süreli yayınların da bulunduğu 7.852.200 sayfayı bulan çoğu dini içerikli 211.850 adet kitapçık ve broşür basıldığını söylemek sanırız yeterlidir. Bunların 5.590.200 sayfası Rumca, 5000 sayfası ise Ermeni harfli Türkçedir. Bu matbaa 1853 yılında İstanbul'a taşınmış Rumeli ve Anadolu'da etkinliğini artıran misyonerlerin yayın kaynağı olmuştur. Yine bu anlamda 1870 yıllarda misyonerlerin toplam giderleri içinde matbaanın payı %15 ile 25 arasında değişmektedir²².

Hazırlıklarını bu şekilde tamamlayan Amerikalı misyonerlerin 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile Ermeniler üzerine daha da yoğunlaştıkları görülmektedir. Bundan sonraki otuz yıl içerisinde Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni, Rum ve Yahudiler arasında misyonerlik faaliyetleri hız kazanmış, buna paralel olarak Türkiye'de Amerikan misyoner okulları kurulmuştur.

¹⁸ E. AÇIKSES, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri", s. 938.

¹⁹ U. KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s. 15.

²⁰ E. AÇIKSES, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri", s. 938-939.

²¹ Orhan KÖPRÜLÜ, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Bellekten*, C. LI, S. 200, (Ağustos 1987), Ankara 1987, s. 936, Uygur KOCABAŞOĞLU, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı", *Murat Sarıca Armağanı*, (Ayrı bası), Aybay yayınları, İstanbul 1988, s. 269.

²² Ayten SEZER, "Ermeni Meselesi ve Misyonerler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 965; keza bu konuda bkz. U. KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s. 144-145; yine bkz. U. KOCABAŞOĞLU, "Amerikan Matbaaları", s. 270-272.

II) TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BOZULMASINDA ABD'Lİ MİSYONERLERİN ROLLERİ

Misyonerlerin, araştırma konumuzu oluşturan Ermenileri özellikle eğitim, sağlık kurumları ve basın yayın aracılığıyla Osmanlı aleyhine kışkırtmalarının ilk başlarda nispeten daha az etkili olduğu, Türk ve Ermeni toplumları arasında var olan yakınlık ve hoşgörü ortamının genel olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına kadar sürdüğü söylenebilir. Ancak 1870'li yıllardan sonra Avrupalı büyük devletlerin, Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarları yüzünden bu devletlerce yapay olarak bir “*Ermeni Sorunu*” yaratıldığı anlaşılmaktadır²³.

Esasen Ermenileri, devlete karşı kışkırtan ve bir Ermeni kimliği oluşturmaya çalışan misyonerlerin faaliyetlerine karşı Osmanlı Devleti, başlangıçta pek tepki göstermemiştir. Bâb-ı Ali'nin, misyonerler tarafından açılan okulları, siyasete karışmamaları şartıyla serbest bıraktığı anlaşılmaktadır²⁴. Fakat olaylar tüm yönüyle incelendiği takdirde Osmanlı Devleti'nin olayın ciddiyetine vakıf olmadığı görülmektedir²⁵. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu genel durum ile XIX. yüzyılda büyük oranda Batının etkisi altında olduğu da unutulmamalıdır. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin Batı'ya karşı koyması dönemin koşulları göz önüne alındığında oldukça zor görünmektedir.

Osmanlı ülkesinde İngilizce öğretim yapan Amerika'nın ilk açılan okulları daha 1830'lu yıllarda faaliyetlerine başlamışlardır. Daha sonraki dönemlerde Antep, Harput ve Beyrut'ta daha yüksek dereceli Amerikan okulları faaliyete geçmiştir²⁶. Ermenileri veya herhangi bir azınlığı millet yapmanın yolu dilden geçtiği için misyoner okullarında Ermeni dili ile ilgili çalışmalara da yer verilmekte, bu okullarda İngilizce, Fransızca gibi batı dilleri yanında Eski Yunan, Yahudi dilleri ile Ermeni Dili ve Edebiyatı, Ermeni Tarihi ve Coğrafyası gibi dersler, Ermeni öğretmenlerce okutulmakta idi²⁷. Bu okullarda özellikle Ermeni çocuklar üzerinde ihtilalci fikirler

²³ Bkz. Yavuz ERCAN, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1988, s. 17; yine Yavuz ERCAN, “Ermeniler ve Ermeni Sorunu”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı I*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 37, s. 42.

²⁴ S. AKGÜN, “Anadolu'ya Bakış”, s. 5.

²⁵ H. T. FENDOĞLU, *Osmanlı-Amerika İlişkileri*, s. 225.

²⁶ Bkz. O. KÖPRÜLÜ, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, s. 936-937; ayrıca bkz. Adnan ŞİŞMAN, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Türkler*, C. XIV, (edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2002, s. 174-175; keza bkz. A. ŞİŞMAN, “Misyonerlik Faaliyetleri”, s. 4.

²⁷ N. TOZLU, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Eğitim”, s. 924; A. SEZER, “Ermeni Meselesi ve Misyonerler”, s. 965; U. KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s. 167-169; Uygur KOCABAŞOĞLU, “Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları”,

yayılması ve misyonerlerin ahali arasında propaganda yapmaları üzerine, sonraki dönemlerde kağıt üzerinde olsa da bazı önlemler alınmaya çalışılmış, 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesi ile yabancı okulların kontrolü hedeflenmiştir. Buna göre bundan böyle azınlık okullarında öğretmenlik yapacak kişilerin diplomalarının Osmanlı Maarif Nezaretince onaylanması kararlaştırılmıştır.

Doktorların diplomalarının da, Tıbbiye-i Şahane tarafından tasdik edilmesi kuralı getirilmiştir. Yine sokakta, çarşıda, pazarda misyonerler tarafından rasgele vaaz verilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca yabancı okullarda okutulacak derslerin listesinin, okutulacak ders kitaplarının Maarif Nezareti tarafından onaylanması kararlaştırılmıştır²⁸. Fakat alınan bu tedbirlerin ne derece uygulanabildiği şüphelidir. Batılı devletler bu kararlara tepki gösterince, önlemlerin çoğunun uygulamaya konulamadığı anlaşılmaktadır²⁹.

Bu arada basın yayın faaliyetlerinin de hızla devam ettiği anlaşılmaktadır. İlk başlarda eserlerin Ermeni harfli Türkçe veya Rum harfli Türkçe olarak basıldığı ve Ermeni ve Rumların, Ermenice ve Rumca öğrenmelerine zemin hazırlandığı anlaşılmaktadır. Daha sonra ise Ermeni harfli Ermenice kitapların veya Rum harfli Rumca kitapların yanında gramer kitapları ve İncil gibi dini kitapların basıldığı, Ermeni ahali arasında çok az bir fiyat karşılığı veya ücretsiz olarak dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Keza 1881 yılına kadar Malta, İzmir ve İstanbul matbaalarında 725 adet kitap, broşür, risale vb. yayınlandığı, XIX. yüzyılın sonuna kadar ise bu rakamın 600 milyon sayfa bulduğu anlaşılmaktadır³⁰. Yine 1880 yılında İstanbul ve Ürmiye'deki matbaalara ek olarak Antep'te de yine bir matbaa kurulmuş ve ilk yıl 500.000 sayfadan fazla Ermenice, Kürtçe ve İngilizce eser basılmıştır³¹.

Misyonerlerin basın yayın, hastaneler ve özellikle okullar aracılığıyla Ermeniler üzerindeki kışkırtma ve faaliyetlerinin bazı bölgelerde yaşayan ve Protestan olmayan Gayrimüslim vatandaşlar tarafından tepki ile karşılandığı ve yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul'a şikayet dilekçeleri gönderdiği anlaşılmaktadır. Ancak Osmanlı yönetiminin kimsenin dinine

Bahri Savcı'ya Armağan, (Ayrı baskı), Mülkiyeliler Birliği Vakfı yayınları: 7, Ankara 1988, s. 312.

²⁸ H. T. FENDOĞLU, *Osmanlı-Amerika İlişkileri*, s. 226; U. KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s. 171; Keza 1907 yılında Amerikan misyonerlerinin idaresindeki kolejlerden mezun Ermenilerin, kendi mekteplerinde öğretmenlik yapamayacağı ile ilgili bir karar da alınmıştır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MV. nr. 115/4.

²⁹ H. T. FENDOĞLU, *Osmanlı-Amerika İlişkileri*, s. 226.

³⁰ E. GÜNGÖR, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, s. 71-72; yine E. AÇIKSES, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri", s. 938; keza bkz. U. KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s. 147, 221.

³¹ U. KOCABAŞOĞLU, "Amerikan Matbaaları", s. 277-278.

karışmaması ve meseleyi Hristiyanların kendi kiliseleri ile ilgili bir sorun olarak görmesi üzerine patrikhaneden kendi tedbirlerini almasını ister. Fakat patrikhane yöneticileri de bunun engellenmesinin çok zor olduğunu çünkü Amerikalıların eğitim kurumlarından hiç para almadıkları gibi üste para verdiklerini ifade etmişlerdir. Bu tepkiler zamanla öylesine artmıştır ki misyonerlere bir şey yapamayacağını anlayan Ermeniler, Gregoryen mezhebinden Protestanlığa dönmüş olan milletdaşlarına karşı fiili hareketlerde bulunmaya başlamışlardır. 1850 yılında Protestanlığın, Osmanlı Devleti tarafından bir cemaat olarak resmen tanınması üzerine ise Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri iyice artmıştır³².

Osmanlı topraklarında 1870 yılına kadar tek başına faaliyet gösteren ABCFM'ye o yıldan itibaren Board of Foreign Missions of the Presbiterian Church (BFMPC) ile birlikte çalışmaya başlamışlardır³³. Bu çerçeveden olmak üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısında artık misyonerler Osmanlı Devleti'nin pek çok yerinde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır³⁴. Mesela 1876 yılında Sivas'ı gören İngiliz subay F. Burnaby, şehirde İtalyan bir mühendis ve üç Amerikalı misyoner dışında çok fazla yabancı olmadığını bildirmektedir³⁵. Misyonerlerin bu şekilde ülkenin hemen her yerinde faaliyet göstermesi haliyle Ermenilerin üzerinde oynanan oyunları daha da artırmakta, misyonerlerin çabaları ve çalışmalarıyla Türklerle Ermeniler arasına ayrılık tohumları saçılmaktadır.

Misyonerlerin tüm kıskırtma ve siyasi oyunlarına rağmen Anadolu'da yaşayan Ermenilerin Türklerle ilişkilerinin yine uzunca bir süre eskiden olduğu gibi dostça devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde Türklerle Ermeniler genel olarak iyi anlaşmış ve yasalar tüm sınıftan insanlar için eşit biçimde uygulanmıştır. Bu konuda bir örnek veren F. Burnaby, 1876 yılında Yozgat'ın telgraf müdürünün Ermeni olduğunu, bir gün birkaç Türk çocuğun Ermeni çocuklarına sataştığını görünce müdürün Türk çocuklarını dövdüğünü, bunun üzerine bazı Türklerin de çocukları döven telgraf müdürünü yumrukladıklarını, müdürün ise kendini dövenleri şikayet ettiğini, yapılan tahkikat neticesinde telgraf müdürünü döven Türklerin hapse atıldığını ifade etmektedir³⁶.

Müslüman ve Gayrimüslimler arasında zaman zaman istenmeyen olaylar da meydana gelebilmektedir. Alacak verecek meselesi ile ilgili bir

³² E. AÇIKSES, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri", s. 939-940; keza E. AÇIKSES, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 199.

³³ U. KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s. 17.

³⁴ S. AKGÜN, "Anadolu'ya Bakış", s. 3.

³⁵ Fred BURNABY, *At Sirtında Anadolu, On Horseback Through Asia Minor*, (çev. Fatma Taşkent), İletişim yayını, 3. baskı, İstanbul 2000, s. 179-180.

³⁶ F. BURNABY, *At Sirtında Anadolu*, s. 131-132.

davada bir Ermeni, borcuna karşılık rehin verdiği ancak borcunu ödemediği halde geri alamadığı karısının küpe ve kolyesi ile ilgili mahkemeye başvurarak adaletin yerine getirilmesini istemiş, hakim bir Türk'ün şahitliğine karşılık bir Ermeni'nin şahitliğini dikkate almamıştır. Bu olay üzerine Ermeni vatandaş İstanbul'daki yetkililere telgraf çekerek durumu iletmiş, İstanbul'dan adaletin yerini bulması için derhal emir gelmiştir³⁷.

Türklerin bir Ermeni'ye bir Müslüman'ın zarar görmesi pahasına yardım etmediklerini, Müslüman'ın alenen hatalı olsa da Türklerin kendi din kardeşlerini korumak için olumsuz hiçbir şey yapmadıklarını, aynı durumun Ermeniler için de geçerli olduğunu kimi yabancılar ifade etmektedir. Ancak bu durumun aksini görmek de mümkündür. Mesela aynı tarihlerde Sivas yakınlarında bulunan Dudusa isimli bir Ermeni köyünden bazı Türklerin elli adet koyun çalması üzerine Vali İshak Paşa, bu soyguncuları tutuklayarak derhal ceza evine koydurmuştur³⁸.

Osmanlı ülkesindeki bu genel hoşgörü ortamı Batılı devletlerin müdahaleleri ile zamanla değişmeye başlamıştır. Genel anlamda Ermeni sorununun 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra ortaya çıktığı kabul edilmektedir³⁹. Bu dönemde Ermenilerin bağımsızlık taleplerinde bulunmalarında Rusya'nın kıskırtmaları yanında misyonerler ve Avrupalılar tarafından Türkiye'de açılan sosyal ve kültürel kurumların önemli etkileri olduğu muhakkaktır. Bu anlamda Osmanlı topraklarında açılan okullar, ülkedeki Gayrimüslimleri özellik de bahse konu Ermenileri son derece olumsuz yönde etkilemiştir.

Misyonerlerin Ermeniler üzerindeki faaliyetleri yüzyılın ikinci yarısında artarak devam etmiştir. Misyonerlerin Osmanlı topraklarında açtıkları okullar özellikle XIX. yüzyıldan itibaren hızla artmış, 1860 yıllarda küçükü büyüklü 71 olan okul sayısı 1880'de 331, 1900'de 438, 1913'te ise 450'ye ulaşmıştır. Yine öğrenci sayıları da sırasıyla 2742, 13.095, 22.545 ve 25.922'yi bulmuştur⁴⁰. Bu çerçeveden olmak üzere Robert Kolej 1863'te, Kız kolejleri ise 1871 tarihinde Cyrus Hamlin tarafından İstanbul'da kurulmuştur. Keza kaynaklardan anlaşıldığına göre 1886 tarihinde İmparatorluk dahilindeki "high school" ve kolejlerin sayısı 35, yatılı kız okullarının sayısı ise 27'dir. Daha aşağı seviyedeki okulların sayısı ise 508 olup, çeşitli yerlerde öğrenim gören, öğrenci sayısı 25.171'dir. Bunların

³⁷ F. BURNABY, *At Sirtında Anadolu*, s. 73.

³⁸ F. BURNABY, *At Sirtında Anadolu*, s. 176, 199.

³⁹ Nejat GÖYÜNÇ, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2000, s. 38.

⁴⁰ U. KOCABAŞOĞLU, "Amerikan Yüksek Okulları", s. 306.

13.750'si Türkiye'de, 6075'i Suriye'de, 5106'sı da Mısır'da bulunmaktadır⁴¹.

Tüm bu okullarda başta Ermeniler olmak üzere Bulgarlar üzerinde de milliyetçi fikirler yayıldığı bilinmekte hatta Robert Kolejinin olmaması halinde Bulgaristan'ın kurulamayacağı ifade edilmektedir⁴². Bu okullarda başta Ermeniler olmak üzere tüm azınlıkların tamamı tam bir ihtilalci şuurla yetiştirilmeye çalışılmış, ruhaniyat, hürriyet ve milliyet gibi fikirler Türk milleti aleyhine kullanıla gelmiştir. Hatta o kadar ki diploma törenlerinde bile Ermeni Milli Marşı okunup Türk devleti aleyhine sloganlar atılmıştır⁴³.

Keza 1891 yılında Adana ve çevresinde yaşayan Ermeniler için Haçin (Saimbeyli) kasabasında Amerikan misyonerleri tarafından açılan okulların da siyasi amaçlarla kullandığı anlaşılmaktadır⁴⁴. Bu okulun sonraki dönemlerde de merkezi Haçin olmak üzere, Ermeni Devleti'nin kurulması amacıyla bu bölgede faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir⁴⁵. Zaten XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'ne başkaldıran Ermenilerin, genellikle Amerikan misyoner okullarında yetiştikleri ve Ermeni terör örgütlerinin bu okulları karargah olarak kullandıkları bugün bilinen bir gerçektir. Bunun en önemli örneklerinden birisi olarak, Merzifon'daki Amerikan Koleji'nin, 1892-1893 Merzifon ayaklanmalarında Hınçak komitesinin karargahı olması gösterilebilir⁴⁶. Yine Türkiye'de Ermeni tedhiş hareketlerinin ortaya çıkmasında diğer misyoner kurumları gibi Robert Kolejinin ve buralara öğrenci olarak alınan Ermeni çocuklarının etkili olduğu unutulmamalıdır⁴⁷.

Amerikan misyoner okulları sebebiyle doğan Türk-Amerikan sürtüşmesine 1860'lı yıllardan itibaren yeni bir sorun daha eklenmiştir⁴⁸. Bu

⁴¹ Bkz. O. KÖPRÜLÜ, "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", s. 936-937; ayrıca bkz. A.ŞİŞMAN, "Yabancı Müesseseler", s. 174-175; keza bkz. A. ŞİŞMAN, "Misyonerlik Faaliyetleri", s. 4.

⁴² Bkz. A. ŞİŞMAN, "Misyonerlik Faaliyetleri", s. 3-4; keza N. TOZLU, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Eğitim", s. 924; Ayten SEZER, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 957.

⁴³ N. TOZLU, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Eğitim", s. 931.

⁴⁴ BOA, Y.PRK.UM. nr. 24/104.

⁴⁵ Erdal İLTER "Mütareke ve Milli Mücadele Dönemi (1919-1922)'nde Mersin ve Tarsus'ta Ermeni Mezalimi", *Bilim ve Aklın Aydınlanışında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı)*, (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 91.

⁴⁶ Fahir ARMAOĞLU, "Türkiye'deki Amerikan Okulları Krizi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIII, S. 37, Mart 1997, s. 4; U. KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s. 144.

⁴⁷ Bkz. A. ŞİŞMAN, "Misyonerlik Faaliyetleri", s. 3.

⁴⁸ Bu durumun 1914 yılına kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. Bkz. H. T. FENDOĞLU, *Osmanlı-Amerika İlişkileri*, s. 238; yine özellikle ABD ve Avrupa'daki anti-Türk

tarihlerden itibaren misyonerlerin de etkisiyle başta Ermeniler olmak üzere Rum ve Lübnanlı Hıristiyanların bir kısmı Amerika'ya göç etmeye başlamışlardır. İlk giden öğrenci ve tüccar Ermenilere 1870'lerin sonları ve 1880'lerde özellikle Harput'tan giden Ermeniler de katılmıştır⁴⁹. Bu Ermeni göçleri sırasında daha sonra Hristiyan yapılaşma düşüncesi ile bazı Müslüman Türklerin de göçmesi için misyonerler tarafından yardım edildiği anlaşılmaktadır⁵⁰.

Esasen XIX. yüzyılın sonlarına doğru Dördüncü Ordu'nun⁵¹ görev alanı dahilindeki Müslüman ahalinin baskısının sebebiyet verdiği hiçbir Ermeni göçü hadisesinin olmadığı ve Bayezid sancağı dahilindeki bazı Ermenilerin göç teşebbüslerinin ekilecek arazilerinin bulunmayışından kaynaklandığına dair bilgiler arşiv belgeleri arasında bulunmaktadır⁵². Bu tarihlerde ABD'deki Ermeniler özellikle basın yoluyla ihtilalci fikirlerini Anadolu'da yaymaya ve Ermenileri kurtarmak için silah ve savaşın gerekli olduğunu yazarak Ermeni halkı tahrik etmeye çalışmışlardır⁵³.

Bir süre sonra ABD'de vatandaşlık hakkını kazanan Ermeniler, 1890'lı yıllarda Anadolu'ya geri dönmek istemiş ve ABD vatandaşlarının haklarından yararlanma yoluna gitmişlerdir⁵⁴. Bu durum ABD ile Osmanlı arasında yeni bir tartışma konusu oluşturmuştur. 1869 yılında kabul edilen bir kanuna göre Osmanlı padişahının izni olmadan bir Osmanlı yurttaşı vatandaşlıktan çıkarılamazdı. Böylece ABD'ye giden bir Osmanlı kökenli Ermeni yurttaşı, ülkesine geri döndüğünde Osmanlı vatandaşlığından çıkmamış sayılacaktı. Bu durum Osmanlı aleyhine işleyen bir uygulama

propagandası ile ilgili bkz. Justin McCARTHY, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2000, s. 15-28.

⁴⁹ Haluk SELVİ, "Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı)*, (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 120 vd.

⁵⁰ E. AÇIKSES, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri", s. 943; Müslüman Türklerin de ekonomik sebeplerle dahil olduğu bu göç hadisesi ile ilgili bugün Sivas-Erzincan arasında bulunan ilçemiz Suşehri'nin kimi köylerinde, kaynağını bu dönemden alan bazı ticari davaların ABD'de devam ettiğine tarafımızca şahit olunmuştur.

⁵¹ Hagop Mintzuri anılarını anlatırken memleketini soranlara "Dördüncü Ordu'danım" dediğini ve bu adın Doğu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelere verilen ad olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Hagop MINTZURİ, *İstanbul Anıları (1897-1940)*, (çev. Silva Kuyumcuyan, Notlarla Basıma Hazırlayan Necdet Sakaoğlu), Tarih Vakfı Yurt yayını, Dördüncü baskı, İstanbul 2002, s. 68.

⁵² BOA, Y.PRK.ASK, nr. 94/20; yine bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yavuz ERCAN, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi yayını, Ankara 2001, s. 173 vd.

⁵³ Bkz. H. SELVİ, "Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri", s. 120-122; U. KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s. 22.

⁵⁴ BOA, Y.PRK.A. nr. 8/66.

olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine başta Ermeniler olmak üzere ABD'ye göç eden Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları, Türkler aleyhinde son derece çirkin propagandanlar yürütmüşler, misyonerlerin de etkisi sonucunda Amerika'da bir anti-Türk imajı oluşmuştur⁵⁵.

Bu misyonerlik faaliyetlerinin sürdürülmesi ile Ermeniler ile Türkler arasındaki münasebetler zamanla oldukça bozulmuş hatta Ermeniler birçok Türk köyünü basarak katliamlarda bulunmuşlardır. Buna karşılık Osmanlı yönetimi Türkler ve Ermeniler arasındaki bu çatışmayı durdurmak için pek çok çaba harcamış ve bir takım tedbirler almıştır. Devlet tarafından alınan bu tedbirlere karşılık Doğu Anadolu'da bir takım aksamalar da yaşanmıştır. Aşiret gruplarının sıkı denetime karşı direnmeleri nedeniyle Osmanlı yönetimi, bölgedeki aşiret liderlerini veya çete reislerini hükümet makamlarına atamak gibi oldukça başarısız bir uygulamaya girişmiştir⁵⁶.

Ancak yine de bazı olayların önü alınamamıştır. Mesela 1890 yılında Osmanlı topraklarında bulunan W. Ramsay, Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkilerden bahsederken Ermenilere, Kürtler tarafından kötü davranıldığını ancak Türklerin bu durumu kesinlikle tasvip etmediklerini, hatta Ermeni arkadaşlarını bu olumsuz durumdan kurtarmaya çalıştıklarını ifade etmektedir⁵⁷. Bu anlamda 1884-85, 1885-86 ve daha sonraki dönemlerde 1914-15 yıllarında misyonerlerin tezgahladıkları ve destekledikleri Ermeni isyanlarını kaydetmekte fayda bulunmaktadır⁵⁸. Keza Osmanlı yönetiminin bu isyanları bastırmak için harekete geçmesi, Batı kamuoyunda Ermenilerin vahşice katledilmesi olarak lanse edilmiştir. Ancak meselenin aslı başka türdür.

Tüm bu anlatılanlardan anlaşılacağı üzere zamanla misyonerlerin başta Ermeniler olmak üzere Rum, Hristiyan Arap, Nasturi, Süryani, Kürt ve Yahudiler arasında muhtariyet hatta bağımsızlık düşünceleri yaymaları, ayrıca Amerikan okullarının ve kuruluşlarının ihtilalci Ermenilerin saklandıkları ve silahlarını depoladıkları yerler haline gelmesi Türkler ile

⁵⁵ Öyle ki sonraki dönemlerde bile bu Ermeni, Rum ve bunların taraftarları Amerika'da Türkler aleyhinde propagandalar yapmaya devam etmiş, bu durum haliyle Amerikan Kongresini de etkilemiştir. Hatta 1927 yılında Newyork'a giden Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Muhtar Bey, Ermeni fanatikler yüzünden oteline polis koruması altında bile girememiştir. Bkz. Bilal N. ŞİMŞİR, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği", *Belleten*, C.XLI, S. 162, (Nisan 1977), s. 303; keza aynı anlamda bilgiler için bkz. H. T. FENDOĞLU, *Osmanlı-Amerika İlişkileri*, s. 238; keza bkz. U. KOCABAŞOĞLU, *Anadolu'daki Amerika*, s. 221.

⁵⁶ Örnekler için bkz. Henry J. Van LENNEP, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, C. I, [yayınlayan] John Murray, London 1870 s. 136; yine Van LENNEP, *Travels*, C. II, s. 21-29.

⁵⁷ E. UZMEN, "Yabancı Gözüyle Bakış", s. 40.

⁵⁸ N. TOZLU, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Eğitim", s. 924.

misyonerlerin arasının iyice açılmasına sebep olmuştur⁵⁹. Bu karşılıklı kırgınlıklar Amerikalı misyonerleri Ermenilere daha çok yaklaştırmıştır. Böylece bu misyonerlerin tek uğraşısı Ermeniler olmuştur.

Bu çerçeveden olmak üzere yüzyılın sonlarına doğru Türklerin misyonerlik faaliyetlerine iyi gözle bakmadıkları hatta bazen misyonerlerin veya maiyetindekilerin öldürüldükleri görülmektedir. Mesela 1861 yılında Adana'dan Halep'e giden bir Amerikalı misyoner ve maiyetinin öldürüldüğü ve tahkikatına başlandığı⁶⁰, yine 1889 yılında Anadolu'da faaliyet gösteren Protestan misyoneri Borkis'in maiyetinde bulunan onaltı neferin katledildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır⁶¹. Ancak Türk halkı misyonerlerle her zaman çatışma halinde olmamış, bazen farklı hadiselerle de karşılaşmıştır. Mesela Amerikalı misyonerlerin Antep'te açtıkları Orta Anadolu Koleji için gerekli arsayı bir Türk hediye etmiştir⁶².

Çalışmalarını aralıksız sürdüren misyonerlerin, maddi anlamda hiçbir sorun yaşamadıkları hatta XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amerika'dan ve Avrupa'dan doğudaki "muhtaç Ermenilere" maddi yardım toplandığı ve gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu yardımlar toplanırken Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni ve diğer Gayrimüslimlerin zavallılıklarına vurgu yapılarak Batı kamuoyu Osmanlı aleyhine çevrilmiştir⁶³. Osmanlı hükümeti yüzyılın sonlarında Avrupa'dan gelen bu yardımların kendi gözetiminde dağıtılması gerektiğini ifade etmiş ancak bu talep Anadolu'daki Amerikan misyonerleri, İngiliz konsolosu ve Protestan öğretmenlerce reddedilmiştir⁶⁴. Yine aynı tarihlerde Amerikan misyonerlerinin, Osmanlı tebaasından sadece Ermenileri değil onların yanısıra Suriyelileri ve Makedonyalıları da isyana teşvik edip maddeten destekledikleri belgelerden anlaşılmaktadır⁶⁵.

Misyonerlerin çabaları zamanla meyvelerini vermeye başlamıştır. Anadolu'daki Amerikan misyoner okulları ise bu olayların merkezi haline

⁵⁹ Bkz. A. ŞİŞMAN, "Misyonerlik Faaliyetleri", s. 2; S. AKGÜN, "Anadolu'ya Bakış", s. 8-10.

⁶⁰ BOA, A.MKT.UM., nr. 554/74.

⁶¹ Bkz. BOA, Y.PRK.PT., nr. 4/49; benzer bilgiler için bkz. S. AKGÜN, "Türk İmajı", s. 346; keza S. AKGÜN, "Anadolu'ya Bakış", s. 9.

⁶² Engin UZMEN "On Dokuzuncu Yüzyılın Sonlarında Türkiye'ye Bir Yabancı Gözüyle Bakış", *Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi*, (AÜDTCF yayını), C. 1, S. 4, Ankara 1969, s. 42; Misyonerlerin Güney Doğu Anadolu'da bu anlamdaki faaliyetleri ile ilgili bilgi için ayrıca bkz. Hans-Lukas KIESER, "Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatlerarası İlişkiler (18.-20. Yüzyıllar)*, (drl. François Georgeon-Paul Dumont), (çev. Maide Selen), İletişim yayını, İstanbul 2000, s. 257-287.

⁶³ E. AÇIKSES, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri", s. 943.

⁶⁴ BOA, Y.PRK.UM. nr. 46/19.

⁶⁵ BOA, Y.PRK.MK. nr. 9/49.

gelmiştir. Bu çerçeveden olmak üzere 1892 yılında Merzifon'da misyonerlerin kışkırtmaları ile Ermeni olayları başlamış bu sırada pek çok misyoner müessesesi de zarar görmüştür. Merzifon'daki Ermenilerin okuduğu Amerikan mektebinin de isyancılar tarafından 1892 yılında yakıldığı anlaşılmaktadır⁶⁶. Bu olaylardan sonra tutuklanan ihtilalci Ermeniler kullandıkları pankart, bildiri vs.nin misyoner kolejinin matbaasında basıldığını ifade etmişlerdir⁶⁷. Benzer olaylar 1895 yılında Harput'ta da yaşanmış buradaki misyoner okulları da zarar görmüştür. Anadolu'da meydana gelen karışıklıklarda bir Amerikan misyonerinin ölmesi ve müesseselerin hasara uğraması üzerine 1898 yılında Amerika'nın Osmanlı Devleti'nden tazminat talebi de söz konusu olmuştur⁶⁸. Osmanlı'nın olayları misyonerlerin çıkardığı gerekçesiyle kabul etmek istemediği bu talep, 1901 yılında yüzbin dolar olarak ödenmiştir⁶⁹.

Esasen Osmanlı yönetiminin misyonerlere karşı gerçekleşen bu tür olumsuz hadiselerle karşılık Anadolu'daki yabancıların emniyetini sağlamaya çalıştığı görülmektedir. 1895-1896 yıllarına ait arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre mesela Bitlis'te, Haçin'de, Harput'ta bulunan Amerikalı misyonerlerinin emniyetlerinin sağlanması gerektiği⁷⁰, yine Bitlis'te İngiltere Konsolosluğu idaresinde bulunan ve hayatları tehlikede olan Amerikalı misyonerlerin gerekli emniyet tedbirleri alınarak Van'a gönderilmeleri gerektiği⁷¹, ayrıca Harput'ta bulunan misyonerlere ait binaların Müslüman ahali tarafından yakıldığı ve Bitlis'teki misyonerlerin şehri terk ederek Van'a gitmeye mecbur bırakıldıkları şeklinde Amerikan gazetelerinde bazı iddiaların ortaya atıldığı ve gerekli tahkikatın yapılarak sonucunun bildirilmesi gerektiği⁷², keza Sivas Vilayeti dahilinde bulunan Amerika tebaası ve misyonerlerinin muhafazası gerektiği belgelerden anlaşılmaktadır⁷³.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yaşayan Ermenilerin, ABD'li misyonerlerin faaliyetlerinden rahatsızlıklarının daha sonraki tarihlerde de devam ettiği arşiv kaynaklarından takip edilebilmektedir. Mesela 1895 yılında Mamuretülaziz (Harput) Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinden Zalimyan, Kasbar, Kigork Efendiler ve arkadaşlarının İstanbul'a telgraf çektikleri ve Amerikalı misyonerlerin

⁶⁶ BOA, Y.PRK.A., nr. 8/66.

⁶⁷ E. AÇIKSES, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri", s. 943-944.

⁶⁸ BOA, Y.EE., nr. 136/96.

⁶⁹ E. AÇIKSES, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri", s. 945.

⁷⁰ BOA, Y.PRK.BŞK., nr. 43/98; BOA, A.MKT.MHM., nr. 616/11; BOA, A.MKT.MHM., nr. 657/23.

⁷¹ BOA, A.MKT.MHM., nr. 619/17.

⁷² BOA, A.MKT.MHM., nr. 657/34.

⁷³ BOA, A.MKT.MHM., nr. 662/5.

Ermenileri tahrik ettiklerinden bahisle misyonerlerin faaliyetlerinden rahatsızlık duyduklarını ve bu tür çalışmaların durdurulması gerektiğini ifade etmişlerdir⁷⁴. Anlaşıldığı üzere bölgede bulunan her Ermeni vatandaş, bu faaliyetleri desteklememiş ve Gregoryen mezhebindeki milletdaşlarının Protestan olmasından duyduğu rahatsızlığı çeşitli vesilelerle İstanbul'a bildirmiştir.

Tüm bu gelişmeler çerçevesinde sonraki dönemlerde hükümet, Anadolu'da misyonerlerin yanında gezgin kılığında dolaşan yabancıları da kontrol etmeye çalışmıştır. Bu yabancıların sadece bilgi toplama amacı gütmedikleri, zaman zaman Doğu Anadolu'daki Ermeni ahaliyi kışkırttıkları veya en azından böyle bir ihtimale karşı tedbirler alındığı bilinmektedir. Mesela 1900'lerin başlarında Amerikalı misyonerlerle Fransız rahiplerin Bitlis ve Van yörelerini dolaşarak Cizre'ye hareket ettikleri⁷⁵, yine aynı tarihlerde Trabzon'dan hareket eden üç misyoner kadının takibi için ilgililere emir gönderildiği⁷⁶, 1893 yılında ise Kafkasya'yı dolaştıktan sonra Van'a gitme teşebbüsünde bulunan iki gezgininin Dördüncü Ordu Müşiriyetince takip edilmesi için talimat verildiği anlaşılmaktadır⁷⁷.

Keza 1893 yılında Van'a gelmiş olan İngiliz gezgin Lenc'in sürekli gözaltında bulundurulmasından dolayı bir fesatlık yapamayıp Bitlis'e hareket ettiği⁷⁸, ancak bu sırada uğradığı yerlerde Ermeni nüfusunu tahkik ederek her yerin harita ve fotoğraflarını tespit ettiği⁷⁹, yine XX. yüzyılın başlarında da Mersin'deki İngiliz Konsolosu Mösyö Masi ile Diyarbakır'daki İngiliz Konsolos Vekili Anderson'un Doğu gezisindeki faaliyetleri ve Ermenilerle münasebetlerinin yakından takip edildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır⁸⁰.

1895'li yıllarda da Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren bir takım eşkıyanın Laz, Gürcü ve Kürt kıyafeti giyerek kendi dillerini konuşan Ermeniler olduğu, bu kıyafetlerle bölgedeki Müslümanları katledip nüfus çoğunluğu sağlayarak bir Hıristiyan hükümeti kurmak istedikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca misyoner kıyafetine giren Amerikan ve İngiliz subayların, Ermenileri Müslümanlar üzerine kışkırttıkları yine arşiv belgelerinden öğrendiğimiz bilgiler arasındadır⁸¹.

⁷⁴ BOA, A.MKT.MHM., nr. 657/45.

⁷⁵ BOA, Y.PRK.UM., nr. 58/61.

⁷⁶ BOA, Y.PRK.UM. nr. 52/62.

⁷⁷ BOA, Y.PRK.ASK, nr. 94/20; Misyonerlerin Güney Doğu Anadolu'da bu anlamdaki faaliyetleri ile ilgili bilgi için ayrıca bkz. H. L. KİESER, "Misyoner Hastanesi", s. 257-259.

⁷⁸ BOA, Y.PRK.UM., nr. 28/74.

⁷⁹ BOA, Y.MTV., nr. 87/67.

⁸⁰ BOA, Y.PRK.UM., nr. 63/53.

⁸¹ BOA, Y.PRK.BŞK. nr. 44/13.

Misyonerlerin Anadolu'da faaliyet gösterdiği sahalardan birisi de yukarıda kısmen değindiğimiz üzere sağlık kurumları olup bu hastane ve dispanserlerde hasta ve ilgiye muhtaç kişilerin bu hali, misyonerler tarafından Hıristiyanlık propagandası amacıyla kullanılmıştır⁸². 1831 yılından itibaren Osmanlı topraklarına gelmeye başlayan sağlık misyonerleri çalışmalarını yoğun bir şekilde devam etmişlerdir. Bu misyonerler dinsel eğiticiliği ön planda tutarak sağlık hizmetlerini yürütmekte idiler⁸³. Bu bağlamda ABD'li misyonerler, 1914 yılına kadar Osmanlı topraklarında çeşitli yerlerde 9 hastane ve 10 dispanser açmış olup, tedavi olan hasta sayısı da kırk bin civarındadır⁸⁴.

I. Dünya savaşının başlaması üzerine Osmanlı-ABD ilişkileri kesilmiş ancak Anadolu ve diğer Osmanlı topraklarındaki Amerikan okullarına ve misyonerlik müesseselerine dokunulmayacağına dair ABD'ye teminat verilmiştir⁸⁵. Bu tarihlerden sonra da Osmanlı yönetiminin, misyonerlerin faaliyetlerini kontrol etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Mesela 1914 yılında Amerikan Board Misyoner Heyeti'nin Sivas'ta yaptırdığı bina inşaatının mahalli idarece engellendiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır⁸⁶. Yine aynı tarihlerde Amerikan misyonerleri tarafından Trabzon ve Erzurum'da dağıtılan “*Mucizelere dair hutbe*” ve “*Meryem ananın makamına dair hutbe*” adındaki risalelerin Türkçe olarak Osmanlı topraklarında dağıtılmasına müsaade edilmemesi gerektiği ifade edilmektedir⁸⁷.

I. Dünya savaşı başlarında Türk topraklarında bulunan Amerikan misyoner okullarının sayısı 426 olup bu okullar, resmen Amerikan hükümetine bağlı olmayıp American Board adı verilen bir dinsel kuruluşa bağlıdır⁸⁸. Ayrıca İstanbul'da faaliyet gösteren “*Bible House*”da (İncil Evi), hem Hıristiyanlık propagandası için çalışmakta, hem de Amerikan okulları ile yakından ilgilenmekteydi. Ancak I. Dünya savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde, özellikle Anadolu'daki Amerikan okullarının birçoğunun kapandığı bilinmektedir. Yine bu tarihlerde Osmanlı yönetiminin mevcut kargaşa ortamından uzaklaşmak için Osmanlı topraklarını terk etmek isteyen

⁸² S. AKGÜN, “Türk İmajı”, s. 336-337; keza bkz. H. L. KIESER, “Misyoner Hastanesi”, s. 257-287; yine bkz. E. AÇIKSES, “Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri”, s. 942.

⁸³ S. AKGÜN, “Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi”, s. 2139 vd.

⁸⁴ O. KÖPRÜLÜ, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, s. 937; ayrıca bkz. A. ŞİŞMAN, “Yabancı Müesseseler”, s. 174-175.

⁸⁵ F. ARMAOĞLU, “Türkiye'deki Amerikan Okulları Krizi”, s. 1.

⁸⁶ BOA, DH.KMS., nr. 28/26.

⁸⁷ BOA, DH.EUM.MTK., nr. 80/29; aynı konuda bkz. BOA, DH.UMVM. nr. 123/71; aynı konuda yine bkz. BOA, DH.MB..HPS., nr. 154/27.

⁸⁸ U. KOCABAŞOĞLU, “Amerikan Yüksek Okulları”, s. 306.

Amerikalı misyonerlere kolaylık sağlanması hususunda Halep vilayetine emir gönderdiği belgelerden anlaşılmaktadır⁸⁹.

Savaş döneminde misyonerler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin farklı boyutlarda devam ettiği görülmektedir. Mesela I. Dünya savaşının son zamanlarında Bursa'daki Amerikan misyonerleri tarafından Hristiyan yapılmak üzere İstanbul'daki İngiltere Sefaretine gönderilen dört Müslüman kızını, İstanbul'a Rupen isimli bir Ermeni'nin getirdiği ancak adı geçen kişinin kızların ihbarı üzerine yakalanarak polise teslim edildiği anlaşılmaktadır⁹⁰.

Dünya savaşından sonra Amerika'nın Cumhuriyet dönemi ilk Büyükelçisi Grew, Türkiye'ye gelir gelmez, bu okulların sorunlarıyla ilgilenmiş ve Amerika Büyükelçiliğinden Türk Dışişleri Bakanlığına verilen 3 Kasım 1927 tarihli bir muhtıradan, savaş sırasında geçici olarak kapanan Amerikan okullarının yeniden açılması hususunda American Board'un, 1 Mayıs 1925'te başvuru yaptığını belirtilerek, bu okulların tekrar açılmasına izin verilmesini istemiştir⁹¹. Fakat şunu belirtmek gerekir ki, Amerikan hükümeti, American Board'ın okullar konusundaki girişimlerine resmi destek vermeme politikasını izlemiş, bu konuya resmen bulaşmamaya çalışır görünmüştür.

Bu anlamda ABD Dışişleri Bakanı Kellogg, Büyükelçi Grew'e 8 Kasım 1927 tarihinde gönderdiği telgrafta, Türk Hükümeti ile temaslarında, Amerikan okullarının yeniden açılması konusunun resmi bir sorun haline getirilmemesi gerektiğini bildirmiştir. Fakat bu gayri resmîlik pek fazla önem arz etmemiştir. Çünkü Amerika'nın bu konudaki baskısı oldukça yoğun bir şekilde devam etmiştir. 1927 yılında Adana, Merzifon, İzmir, Tarsus, Bursa ve İstanbul'da 3 okul olmak üzere 8 adet ilk ve orta dereceli Amerikan okulunun mevcudiyeti bilinmektedir.

Misyonerlerin bu tür okullarda Hristiyanlık propagandalarının daha sonraki dönemlerde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Mesela Ocak 1928'de, 144 öğrencinin öğrenim gördüğü Bursa Amerikan Kız Koleji'ndeki üç Türk öğrenci, Amerikalı öğretmenleri Edith Sanderson'ın etkisiyle Hristiyan olmuşlardır. Bu öğrenciler olayları, yataklarının altında sakladıkları anı defterlerine de ayrıntılı bir şekilde yazmışlardır. Bu olayın ortaya çıkması üzerine Bursa Amerikan Kız Koleji'nde aktif bir Hristiyanlık propagandası yapıldığının tespit edilmesi ile okulun kapatılmasına ve sorumlular hakkında da adli kovuşturma yapılmasına karar verilmiştir⁹². Bu tür faaliyetlerde

⁸⁹ BOA, DH.EUM.5.Şb, nr. 2/59.

⁹⁰ BOA, DH.EUM.SSM. nr. 37/59.

⁹¹ F. ARMAOĞLU, "Türkiye'deki Amerikan Okulları Krizi", s. 1-4.

⁹² F. ARMAOĞLU, "Türkiye'deki Amerikan Okulları Krizi", s. 4-6, 12-13.

bulunan misyoner okulları ile ilgili düzenlemeler Türk hükümeti tarafından zamanla yapılmış ve laik Cumhuriyete aykırı çalışmalar şiddetle men edilmiştir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti-ABD arasındaki ilişkiler inceleme dönemimiz olan XIX. yüzyılda genel olarak ticaret ve misyonerlik faaliyetleri doğrultusunda şekillenmiştir. Anadolu'ya gelen Amerikalı misyonerlerin, Müslüman halkı Hristiyanlaştıramaması sebebiyle dikkatlerini ve çalışmalarını Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeniler üzerine yoğunlaştırmışlardır. Bu bağlamda özellikle bahse konu Amerikan misyonerleri başta kurdukları okullar, hastaneler ve basın yayın faaliyetleri ile bir Ermeni kimliği oluşturmuş, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmış ve yıllardır yanyana dostane bir şekilde yaşayan iki toplumu birbirine düşman etmeyi başarmışlardır.

Amerikan misyoner okullarında kendi devletlerini kurma hayaliyle teşkilatlanan Ermeniler, bu amaçlarını gerçekleştirmek için özellikle misyoner okullarının kurulduğu bölgelerde çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca Ermeni milliyetçiliğini harekete geçirmek için Amerikan misyoner okullarında Ermeni Dili ve Edebiyatı, Ermeni Tarihi ve Coğrafyası gibi dersler Ermeni öğretmenler tarafından okutulmuş, milli bir Ermeni kimliğinin oluşmasına çalışılmıştır.

Misyoner okulları alenen bu tür çalışmalarına devam ederken Osmanlı yönetimi, misyonerlerin faaliyetlerini engellemeye çalışsa da temeli çok eskiden atılmış bu kurumların çalışmalarını durdurmakta oldukça gecikmiş, aldığı bazı tedbirler ise maalesef sonuç vermemiştir. Çünkü devletin, bu faaliyetleri engellediği veya engellemeye çalıştığı tarihlerde Osmanlı ülkesindeki ayrılık tohumları çoktan filizlenmiş ve bu filizin büyümesindeki en etkili unsur şüphesiz misyoner okulları olmuştur.

Esasen misyonerlerin kıskırtmalarından önceki dönemlerde Türkler ile Ermenilerin, uzunca bir süre gayet dostane bir biçimde yaşadıkları gibi Türklerin Ermenilere hiçbir dönemde soykırım uygulamadıkları hatta kötü davranmadıkları artık çağdaş araştırmalarla ve arşiv belgeleriyle tüm dünyaya ispatlanmıştır. Bu anlamda pek çok kaynak bulmak mümkündür. Sonuç olarak şunu söylemek yerinde olacaktır ki "*Ermeni Sorunu*" tarihi bir temele dayanmayıp, Batılı devletlerin misyonerler vasıtasıyla ortaya çıkardıkları suni bir sorundur.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye 5. Şube Belgeleri (DH.EUM.5.Şb), nr. 2/59.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemî (DH.EUM.SSM.), nr. 37/59.

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS.), nr. 28/26.

Dahiliye Nezareti Muhaberât ve Tensikât Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM.MTK.), nr. 80/29.

Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM.), nr. 123/71.

Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti Belgeleri (DH.MB.HPS.), nr. 154/27.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları, (MV.), nr. 115/4.

Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.UM.), nr. 554/74.

Sadaret, Mühime Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.), nr. 616/11; nr. 619/17; nr. 657/23; nr. 657/34; nr. 657/45, nr. 662/5.

Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa Belgeleri (Y.EE.), nr. 136/96.

Yıldız Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK.) nr. 9/49.

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.), nr. 94/20.

Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.) nr. 43/98; nr. 44/13.

Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT.), nr. 4/49.

Yıldız Perakende Mütenevvia Maruzat Belgeleri (Y.MTV.), nr. 87/67.

Yıldız Perakende Umum Vilayetler (Y.PRK.UM.), nr. 28/74; nr. 63/53; nr. 24/104; nr. 46/19; nr. 58/61; nr. 52/62.

Yıldız Sadaret Belgeleri (Y.PRK.A.), nr. 8/66.

Kitap ve Makaleler

AÇIKSES, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 2003.

_____, "Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi", *Türkler*, C. XIII, (edt. H. Celal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2002, s. 542-557.

_____, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 935-947.

AKGÜN, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 3, Ankara 1992, s. 1-16.

_____, "Amerikalı Misyonerlerin Raporlarında Türk İmaji", *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmaji Sempozyumu*, (28.X-1.XI.1985), Eskişehir 1987, s. 336-352.

_____, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi", *X. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986)*, C. V, TTK yayını, Ankara 1994, s. 2121-2145.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. baskı, Ankara 1994.

_____, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, TTK yayını, Ankara 1991.

_____, "Türkiye'deki Amerikan Okulları Krizi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIII, S. 37, Mart 1997, s. 1-29.

BURNABY, Fred, *At Sırtında Anadolu, On Horseback Through Asia Minor*, (çev. Fatma Taşkent), İletişim yayını, 3. baskı, İstanbul 2000.

ERCAN, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi yayını, Ankara 2001.

_____, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı I*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 37, s. 36-52.

FENDOĞLU, Hasan Tahsin, *Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Osmanlı Devleti’nde Ermeniler Hakkında”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2000, s. 35-43.

GÜNGÖR, Erol, *Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken yayını, İstanbul 1999.

İLTER, Erdal “Mütareke ve Milli Mücadele Dönemi (1919-1922)’nde Mersin ve Tarsus’ta Ermeni Mezalimi”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı)*, (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 90-94.

KIESER, Hans-Lukas, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatlerarası İlişkiler (18.-20. Yüzyıllar)*, (drl. François Georgeon-Paul Dumont), (çev. Maide Selen), İletişim yayını, İstanbul 2000, s. 257-287.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba yayınları, İstanbul 1989.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı”, *Murat Sarıca Armağanı*, (Ayrı bası), Aybay yayınları, İstanbul 1988, s. 267-285.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları”, *Bahri Savcı’ya Armağan*, (Ayrı baskı), Mülkiyeliler Birliği Vakfı yayınları: 7, Ankara 1988, s. 305-326.

KÖPRÜLÜ, Orhan, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, *Belleten*, C. LI, S. 200, (Ağustos 1987), Ankara 1987, s. 927-947.

KURAT, Akdes Nimet, *Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Doğan Limited Şirketi Matbaası, Ankara 1959.

LENNEP, Henry J. Van, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, C. I, [yayınlayan] John Murray, London 1870.

_____, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, C. II, [yayınlayan] John Murray, London 1870.

McCARTHY, Justin, “I. Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2000, s. 15-28.

MINTZURİ, Hagop, *İstanbul Anıları (1897-1940)*, (çev. Silva Kuyumcuyan, Notlarla Basıma Hazırlayan Necdet Sakaoğlu), Tarih Vakfı Yurt yayını, Dördüncü baskı, İstanbul 2002.

“Misyoner” md. *Meydan-Larousse*, C. VIII, Meydan yayınevi, İstanbul 1990.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt yayını, 2. baskı, İstanbul 1999.

POOLE, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, (çev. Can Yücel), Tarih Vakfı Yurt yayını; İstanbul 1999.

SELVİ, Haluk, “Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı)*, (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 119-126.

SEZER, Ayten, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı*, C. II, (edt. Güler Eren), Yeni Türkiye yayını, Ankara 1999, s. 181-191.

_____, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 948-960.

_____, “Ermeni Meselesi ve Misyonerler”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 961-966.

ŞİMŞİR, Bilal N., “Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği”, *Belleten*, C.XLI, S. 162, (Nisan 1977), s. 277-342.

ŞİŞMAN, Adnan, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Uşak'ta Montanizm'e Dair Çalışmalar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. III, S. 2, (Aralık 2001), Afyon 2001, s. 1-6.

_____, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Türkler*, C. XIV, (edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye yayını, Ankara 2002, s. 174-175.

TOZLU, Necmettin, “Misyonerlik Faaliyetleri ve Eğitim”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 920-934.

TURAN, Ömer, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı*, C. II, (edt. Güler Eren), Yeni Türkiye yayını, Ankara 1999, s. 204-214.

UZMEN, Engin, “On Dokuzuncu Yüzyılın Sonlarında Türkiye’ye Bir Yabancı Gözüyle Bakış”, *Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi*, (AÜDTCF yayını), C. 1, S. 4, Ankara 1969, s. 25-49.